

Олександр Киричок

КИРИЧОК Олександр Борисович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, психології та педагогіки Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – історія філософії періоду Київської Русі.

**ЕЛЕМЕНТИ ПОЛІТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКИХ
УЯВЛЕНЬ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»**

Статтю присвячено елементам політично-філософських уявлень у “Слові о полку Ігоревім”. Автор аналізує уявлення про владу та державу, які відобразились у тексті, що важливо для розуміння ідейного контексту, у межах якого зародилася філософсько-етична та політична думка періоду Київської Русі.

Ключові слова: етика, політика, влада, держава, мараль.

Метою даної наукової розвідки є історико-філософське дослідження «Слова о полку Ігоревім» (далі «Слова...») з точки зору політично-філософських ідей, які, на наш погляд, досить чітко проступають із підґрунтя тексту через розмаїття його формальних ознак. Звісно, ці ідеї досить слабко рефлексувалися самим автором – вони були розчинені в тілі тодішньої культури, інтеріоризувалися людиною, витіснялися у сферу несвідомого, а далі, через літературну творчість, знову поверталися в культуру, інколи у збагаченому і модифікованому вигляді. Тому саме давньоруські літературні твори (де теоретична рефлексія практично відсутня, але присутній потужний пласт архаїчних міфів та несвідомих колективних уявлень) є особливо цінними для виявлення та аналізу тих констант, патернів, інваріантів, які визначали давньоруську свідомість. Для їх вилучення і дешифровки потрібні

Панорама історико-філософської думки

особливі методологічні процедури, однак саме така історико-філософська робота може дати адекватне уявлення не стільки про авторську суспільно-політичну позицію, скільки про її масовий варіант.

Саме така ідейна модель тексту «Слова...» породжує дві позиції, що стосуються питання його сумнівної автентичності, авторства і атрибуції. Як буде показано нижче, контекстуальний пласт твору, позаформальні, приховані і позасвідомі елементи, які за своїм характером цілком гармонійно впліталися у середньовічну систему політичного мислення, засвідчують або дійсну приналежність «Слова...» Середньовіччю, або особливий хист «підробника», який був, можливо, не тільки добре ознайомлений із давньоруською культурою, але й володів умінням зашифровувати і завуальовувати її глибинний ідейний пласт.

Наше дослідження буде побудоване на виокремленні у «Слові...» уявлення про два головні і взаємозалежні компоненти будь-якої політичної філософії – *владу* та *владні відносини* між суб'єктами політичної діяльності, на яких ґрунтується *держава*.

Насамперед, відмітимо, що у «Слові...» відбився поширений середньовічний імператив, котрий встановлював жорстку необхідність наявності влади у соціумі як такої та у будь-якому випадку. Стан відсутності влади за таких осмислень видавався недопустимим, будь-яка (нехай навіть погана) влада мислилася кращою за безвладдя. У «Слові...» ця ідея поєднана із традиційним і поширеним як у міфології, так і в політичній філософії «органіцизмом», тобто уявленням про державу чи князівство не просто як про територію чи адміністративну одиницю, а як про велике метафізичне тіло, в якому влада відіграє роль «голови», а підлегли – його інших частин. Тим чином, відсутність влади ототожнюється (за аналогією) із відсутністю голови: «Тяжко ти головы крмѣ плечю; зло и тѣлу крмѣ головы, – Руской земли безъ Игоря», – так на-

писано у «Слові...» [9, с. 25]. Цей концепт добре вписувався у спосіб політичного мислення Київської Русі, та, власне, й Середньовіччя в цілому. В Лаврентіївському літописі під 862 рік є суперечливий запис. Після того як слов'яни «Изъгнаша Вараги за море и не даша имъ дани. и почаша сами в собѣ володѣти» [8, с. 19], вони сказали собі: «поищемъ собѣ княза. иже бѣ володѣлъ нами. и судиль по праву» [8, с. 19]. І пішли, саме туди, куди погнали князів, тобто «за море къ варягомъ. к руси» [8, с. 19]. Так само в епізоді початку князювання Аскольда і Діра під 970 р. новгородці приходять до Святослава зі словами: «аще не поидете к намъ то налѣземъ княза собѣ» [8, с. 69], кияни ж під 1069 р., на віче говорять «мы оуже зло створили есмъ. княза своѣго прогнавши» [8, с. 173]. Аналогічні думки про те, що будь-яка влада краще, ніж ніякої, ми зустрічаємо й в Іпатіївському літописі під рік 1113, коли кияни вимагають собі за князя Володимира Мономаха [7, с. 275].

Окрім того, «Слово...» використовує також достатньою мірою поширену в різних культурах алегорію сонця. Із сонцем порівнюється князь Ігор, він є сакральною точкою, де сконцентровані сили розуму і добра: «Солнце свѣтися на небесѣ – Игорьъ князь в Русскои земли», – говориться у «Слові...» [9, с. 25]. Ця метафора застосовується не тільки до князя Ігоря, центрального персонажа розповіді, але й до інших князів, про що свідчить наступний вислів: «два солнца помѣркоста, оба багряная стѣлпа погасоста, и съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ, тѣмою поволокоста и въ море погрузиста» [9, с. 20]. Це означає, що алегорія сонця мала метафізичний смисл і не прив'язувалася до конкретного персонажу. Князь Володимир Святославич – хреститель Русі, із персоною якого міфологізована свідомість найчастіше пов'язує солярний епітет «красне сонечко», осмислюється не просто як добрий князь, але й як ідеальний правитель, що об'єднує навколо себе сили добра і протистойть силам зла,

Панорама історико-філософської думки

починаючи від «татар» і закінчуючи монстрами на зразок Змія Горинича, Тугарина тощо. «Двір князя Володимира – зазначають з цього приводу В.В. Іванов та В.М. Топоров, – позначає той позитивний центр, котрому протиславляється і чисте поле, і темні ліси, і високі гори, і швидкі (чи глибокі) ріки, з якими пов'язані небезпеки, загрози, почуття страху... «солярність» епітета імені Володимира, – це не просто оцінне слово, а актуалізація сонячної теми. Як сонце збирає довкола себе зірки, тік і Володимир збрає довкола себе всіх – членів своєї родини, головних богатирів, всіх богатирів, весь народ і піклується про них» [5, с. 126-127]. Солярна тематика, отже, аж ніяк не випадково прив'язується до інституту влади. Адже сонце – це впорядковує начало, воно, як вже зазначалось, «збирає» довкола себе зірки, в логіці міфу достатньо часто ототожнюється з культурним героєм, що потрапив на небо, та головою пантеону (звідси, напевно, супутня символіка голови). У багатьох міфологіях сонце має здатність сходити в підземний світ, опускатися у воду і знову воскресати.

Достатньою мірою присутні ці міфологеми і в «Слові...». Особливістю репрезентованих тут уявлень про владу є не лише традиційні для міфологій метафори «голови» і «сонця», з якими порівнюється влада, але й відчутний у розумінні інституту влади архетип міфічного героя. Особливо він проявляється у ідейній матриці «Слова...». Дослідниками виявлено міфологічно-закодовану у головній композиційній лінії тексту містерію «смерті – воскресіння» [2]. Вона проявляється у епізоді «Слова...», де оповідається про полон князя Ігоря та втечу із нього. У сюжеті присутні три головні атрибути цієї містерії, а саме: 1) акт переходу через річку, у даному випадку Дон (Донець), яка у міфологічній свідомості є символом межі світу «дійсного» і «потойбічного»; 2) перебіг «темряви» та «світла» в художньому оздобленні епізоду, що також супроводжує аналогічні містерії в інших текстах; акт сходження Ігоря *на гору*: «по Боричеву кь святѣи

Богородици Пригощеи» [9, с. 25], себто повторення сходу сонця, що є елементом солярного культу і у міфологічній свідомості ототожнюється із воскресінням; 3) сцена радості, змалювання великого фейерверку емоцій та «слави», що супроводжує подію повернення Ігоря з ганебного за своєю суттю полону. Ігор не зважаючи на своє звернення до дружини: «Луце жь бы потяту быти, неже полонену быти...» [9, с. 15], все таки сам потрапляє у полон і тікає з нього. Автор ніби не помічає факт ганьби (хоча полон дійсно вважався у руському дружинному середовищі явищем ганебним, згадаймо хоча б хрестоматійний вислів Святослава Завойовника «мертвы и бо срама не имать» [8, с. 70]) і всіляко підкреслює факт великої радості з приводу його втечі: «Дѣвици поють на Дунаи – вьются голоси чрезъ море до Кіева. Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй Богородици Пригощеи. Страны ради, гради весели. Пѣвшє пѣснь старымъ княземъ, а потомъ молодымъ пѣти: «Слава Игорю Святѣславличю...» [9, с. 25]). Автор «Слова...» пише, що поверненню Ігоря з походу радіє не лише він, але й «*страны*», «*гради*», «*дѣвици*» тобто вся «*культурна спільнота*». Це вказує на те, що радість є *колективною*, належить до рангу того, що К.Г. Юнг називав «*колективним безсвідомим*». Не виключено, що архаїчне мислення дійсно осмислювало ці містерію як радісну подію, окрім того вона, по суті, асоціативно відсилала образну свідомість давньоруської людини до христонаслідувального уявлення про представника князівської влади, як здатного, подібно Христу, – за словами Й. Гайзінги: «померти та воскреснути, тобто гідним смерті та безсмертя» [11, с. 177]. Тобто як і в інших численних випадках, містерія «смерті – воскресіння» в уявленнях про інститут влади узгоджувалася не лише з язичницькою, але й з християнською логікою. Окрім того, розуміння світу, всієї дійсності як арени боротьби добра зі злом встановлювало важливу точку дотикання християнських і лицарських політичних цінностей і яскраву подібність політика-воїна, що

Панорама історико-філософської думки

«телесную створи побѣду видимым воем» з християнином-подвижником, ченцем, який в «духовнѣй съдолѣша рати и невидимыя побѣдиша бѣсы» [3, с. 344]. У сполученні з цією аналогією хриstopодібність, яка, як вже зазначалось у наших інших працях, була не лише уособленням благочестя, але й військово-політичним ідеалом та виступала могутнім фактором у створенні образу князя.

Але князь із такою атрибутикою є, очевидно, занадто символічно-цінним, щоб бути вбитим у бою чи політичній інтризі, він є занадто цінним навіть для того, щоб брати участь у вирішенні якихось практичних питань. Саме тому у різних культурах, поряд із сакральною персоною князя, виникає інститут профанного мажордома, заступника, і разом вони утворюють те явище, яке у політичній філософії називається діумвіратом або діархією.

Київська Русь знала чимало таких діумвіратів: Аскольд – Дір, Олег – Ігор, Ольга – Святослав, Володимир – Добриня, Борис – Гліб, і навіть дуальну пару засновників вітчизняного чернецтва Антоній – Феодосій).

Посилаючись на класичні праці Дж. Фрезера, О. Толочко пише, що діархія проявляється насамперед у «табуванні поведінки монарха», строгій регламентації доступу до його «тендітного священного організму», від якого залежить благополуччя підданих. Однак, оскільки функція безпосереднього правління все ж таки зберігається, поряд з фігурою сакрального царя виникає інститут «заступника», «мажордома» (назва варіюється в залежності від традиції), який власне і займається державними справами [10, с. 23].

У «Слові...» така структура представлена дуальною парою Ігор і «Буй-Тур» Всеволод. Особливістю цих діумвіратів є те, що обидва члени дуальної пари виступають як невіддільні одне від одного начала. «Один герой, – указує Ф. Кардіні, – при відсутності іншого втрачає половину сили, стає половинчастим» [4, с. 105]. Їх побратимство є ідеальними і в

своїх межах заступає навіть побратимство кровне: «И речеѣ ему Буи Туръ Всеволодъ: «Одинъ братъ, одинъ» свѣтъ светлый ты, Игорю! оба есвѣ Святъславличя...» [9, с. 16]. Втрата «мила брата Всеволода» оплакується Ігорем більше, ніж будь-кого іншого. Серед двох героїв, однак, лише один набуває сакральної цінності, інший – виступає профанним чинником у їх спільних діяннях. Б. Гаспаров, коментучи «Слово...», слушно помітив, що «один із членів цієї пари (Ігор і Всеволод), старший, князь Ігор – володіє чарівними властивостями, що забезпечують його «безсмертя» (здатність повернутись із загробного світу)... З іншого боку земна природа Всеволода відтінюється образом його незвичайної фізичної могутності і відваги, відображеній, зокрема, в його прізвиську «Буй-тур» [1, с. 278].

Не виключено, що в основу давньоруської владної діархії, аналогічно тому, як це відбувалось у інших культурах, було покладено архаїчну структуру, яку антропологі називають «міфом про близнюків». Цей «міф» витікає, щонайімовірніше, із особливого відношення первісних народів до факту народження у їх соціумі близнюків, які завжди викликали, на думку англійського дослідника, великий страх або насторогу, яка у первісній міфічній свідомості тісно поєднується із сакралізацією. Ці висновки певною мірою підтверджуються даними приматології, яка фіксує аналогічну поведінку тварин по відношенню до народження у їх популяції двійні. Не виключено, що «міф про близнюків», поступово розширюючи свої межі, почав переноситися на будь-яких братів або інших осіб, що перебували у кровному зв'язку. У деяких міфах різних народів брати виступали як антагоністи, а у деяких – як взаємодоповнюючі начала. Зв'язок влади із дуальним началом прослідковується у багатьох державних утвореннях з яскраво або латентно вираженою дуальною організацією. У «Слові...» дуальною, або, по суті, діархічною парою, як вже зазначалось,

Панорама історико-філософської думки

виступають Ігор і його побратим Всеволод. Міфологічне підложжя діарії втіленої у «Слові...», демонструє, очевидно, зрілий етап розвитку даного міфу. Один із близнюків сакралізується, інший перетворюється у профанне начало. Саме Ігор у сюжеті «Слова...» має сакральну функцію, саме він здатен здійснити смерть – воскресіння, і саме його діяння приведені у відповідність із природними стихіями, які відгукуються на будь-які його вчинки. Образ Всеволода кілька разів у тексті виступає з калькою «Буй-тур», що також вказує на типовий архаїчний зв'язок міфу про близнюків із тотемічними уявленнями, який був характерним не пізнім, а навпаки раннім етапам розвитку міфу про близнюків.

Політичний лідер, князь у державному середовищі Київської Русі, як вже зазначалось, є моральним і політичним взірцем, центром універсуму всіх вартостей, подобою самого Христа. Однак атрибутивний сакральний центр упорядкованого суцього констатує присутність профанного соціуму, який уособлює лише різні ступені відблиску цього ідеалу, себто покладає «основу і невід'ємну рису світового порядку» [11, с. 171] – ієрархію. Аналізуючи текст «Слова...» не слід забувати про те, що політична етика Середньовіччя відрізнялася від сучасної тим, що вона не знала визначальних для нас уявлень про рівність всіх «від природи» та загальну справедливість. Справедливість є ієрархізованою, якщо скористатись лексикою Дж. Роулза, «дистрибутивною» і різниться в залежності від соціального статусу, стану та порядку в ієрархії. «З критерієм становості, – пише Н. Яковенко, – тісно пов'язана і специфіка феодального права: воно існує не у формі загальних законів, а як сукупність окремих для кожного стану норм-привілеїв, які підкреслюють станові відмінності своїх суб'єктів щодо характеру і обсягу правоздатності, типу підсудності тощо» [12, с. 40]. Ці факти є очевидними, наприклад, статті «Руської правди», князівських та церковних уставів, що побутували в обіході Київської Русі,

встановлюють різне покарання за один і той самий вчинок для людей різного суспільного становища.

Ієрархія у середньовічному мисленні має сакральне значення, вона встановлена Богом. Й. Гайзінга, аналізуючи семантику латинських термінів «*estat*» (становище, стан) та «*ordo*» (порядок), зазначає, що «за цими термінами постає думка думка про Богом встановлену дійсність» [11, с. 62]. Ці терміни застосовувалися максимально широко, вони означали становище у суспільстві, перебування у шлюбі, перебування в стані гріха («*estat de pechie*»), перебування при дворі у статусі хлібороба, кравця, стольника, кухмейстера, становище особ, які присвятили себе служінню в церкві, чернечі та лицарські ордени. «У середньовічному мисленні, – пише Й. Гайзінга, – поняття «становище» (стан) або «орден» (порядок) в усіх цих випадках утримується дякуючи усвідомленню, що кожна з цих груп установлена Богом, є певним органом світобудови, настільки ж суттєвим і ієрархаїчно-шанованими, як і небесні Престоли і Влади» [11, с. 62]. Теоретичним осмисленням середньовічної ієрархії став, звісно ж, текст Псевдодіонісія Ареопігита «Про небесну ієрархію». Уявлення ж про те, що «небесна ієрархія» є основою «ієрархії земної» мало платонічне походження і було досить поширеним у Середньовіччі.

Однак питання про основу, глибинні сакральні чинники давньоруської середньовічної ієрархії – складне і не отримало до сих пір свого однозначного вирішення. Русь познайомила-ся із перекладеними текстами Ареопігита лише у 1371 році, але ієрархаїчний спосіб уявлень про державний організм існував на рівні несвідомих уявлень задовго до цього. Спроби виявлення загального механізму ієрархічних стосунків у князівсько-дружинному середовищі Київської Русі привели до цілого спектру теорій. О.Є. Пресняков уважав основою ієрархії «право вотчини», С.М. Соловійов – родовий принцип («листвицу»), В.І. Сергієвич – «договірне право»,

Панорама історико-філософської думки

С.В. Юшков – васальні відносини, М.С. Грушевський узагалі закликав до відмови від пошуку такого принципу, зрештою дослідження цього питання О. Толочком обґрунтовує гіпотезу про аналогічне первісним культурам *підсвідоме* осмислення Руської землі як вертикально уявлюваного тіла, де князь є головою, *земля* – тулубом, піддані – ногами, а феодальні відносини є *причастям* (христ. Євхаристією) до тіла держави [10, с. 23]. Така антропоморфна концепція, на його думку, присутня і в «Слові...». З цього можна зробити висновок, що з «вертикально уявлюваного тіла» вже впливає наявність вищих і нижчих шаблів у державі, важливіших чи не дуже важливих «органів». Однак така модель указує більше на функціональність тих чи інших частин державного тіла, на її взаємозв'язок і взаємообумовленість одне одним, на їх взаємодоповнюваність і неможливість існувати один без одного, а не на їх ієрархічність.

Стосовно цієї проблеми хотілося б звернутися до одного, на наш погляд, важливого сакрального чинника, що є однією з підвалин середньовічної *ієрархії*, а саме – *родової традиції*. Згідно цього погляду, політична лицарська спільнота утворювала своєрідний символічний *рід*.

У західноєвропейській історіографії цю думку розвивав Ф. Кардіні. Він уважав родовий принцип основою всіх лицарських формувань. «Воїнська спільнота моделює себе по сімейному взірцю, – пише він, – створюючи штучні родинні зв'язки» [4, с. 133], «ідеальна сім'я і, як наслідок «ідеальне братство» ... превалюють над реальною сім'єю і реальним братством...» [4, с.105]. На його думку, всі лицарі мислились як *сини* свого вождя. Один одному вони *брати*. За таким сімейним принципом були побудовані всі види військових лицарських утворень сходу і заходу Європи: і франкський *trustis*, і лангобардський *desinde*, і англосаксонський *theod*, і давньоруська «дружина» семантично близькі до проняття роду. Що стосується руського терміну «дружина», то Ф. Кардіні пов'язує його із семантично близьким

германським *druhti* – «збройний загін» та франкським *trustis*, а також сучасним німецьким *treue* – «вірність». «Таким чином, – робить висновок він, – весь етос руської дружини знаходиться на стику понять «дружба» – «вірність» [4, с. 140]. Такі уявлення не можна тлумачити як виключно язичницькі. Християнство аж ніяк не відкидає, а, по суті, підкріплює ці уявлення. «Віруючі в Христа, – пише Ф. Кардіні, – та ж сама свита військового вождя, та й сам Христос – вождь, батько і брат, який роздає після бою нагороди – кожному за його заслугами» [4, с. 183].

Серед східноєвропейських дослідників погляд на родинні підвалини ієрархії започаткував В.Т. Пашуто, який, власне, вперше відділив юридичний фактор у вивченні цих стосунків від сакральної ідеології політичної верхівки, вважаючи юридичною формою києво-руських політичних відносин «ранньофеодальну монархію», а ідеологічним підложжям – «родовий принцип» [6]. Аналіз тексту «Слова...» в окремих моментах виявляє репрезентацію саме *символічно-родового* характеру політичних відносин, які дійсно були близькі світу взаємин лицарів Давньої Русі. На це вказують численні шаблонні висловлювання, типу «Не лѣпо ли ны бяшетъ, *братіе...*», чи «*Братіе* и дружино» (курсив наш – О. К.).

Отже, уявлення про владу, репрезентоване в «Слові...», можна охарактеризувати наявністю багатьох архаїчних компонентів, а саме – рядом порівнянь можновладця із «сонцем», головою «тіла», яким є держава чи князівство. Зустрічається у «Слові...» також діархічне уявлення про владу, аналогічне іншим текстам часів Київської Русі. В уявленнях про державу, представлених у «Слові...», домінували образи держави як великого тіла. Відбився у тексті також родовий принцип, що був основою суспільної ієрархії.

Даний підхід, звісно ж, не вичерпує всього змісту політично-філософських ідей у «Слові о полку Ігоревім». Досить цікавим був би категоріальний аналіз тексту, який ми спробуємо застосувати у наступних студіях.

Література

1. *Гаспаров Б.* Поетика «Слова о полку Игореве» / Б. Гаспаров. – М.: Аграф, 2000. – 606 с.
2. *Голіченко Т.С.* Мифологические мотивы в «Слове о полку Игореве» / Т.С. Голіченко // «Слово о полку Игореве» и древнерусская философская культура. – М., 1989. – С. 62-72.
3. *Еремин И.П.* Литературное наследие Кирилла Туровского / И.П. Еремин // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XV. – М.-Л., 1958. – С. 331-348.
4. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини; Сокращ. пер. с итал. В.Г. Гайдука. – М.: Прогресс, 1987. – 360 с.
5. Мифологический словарь / гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 736 с. – ISBN 5-85270-032-0.
6. *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
7. Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 648 с. – ISBN 5-7859-0057-2.
8. Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – 496 с. – ISBN 5-7859-0026-2.
9. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». – М.-Л.: Наука, 1965. – Вып. 1. – 199 с.
10. *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.
11. *Хейзинга Й.* Осень средневековья / Й. Хейзинга. – М.: Наука, 1995. – 416 с.
12. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 143 с.

Киричок А.Б. Элементы политически-философских идей в «Слове о полку Игореве»

Статья посвящена элементам политически-философских представлений в «Слове о полку Игореве». Автор анализирует представления о власти и государстве, которые отобразились в тексте, что важно для понимания идейного контекста, в пределах которого зарождалась философско-этическая и политическая мысль периода Киевской Руси.

Ключевые слова: *этика, политика, власть, государство, мораль.*

Kyrychok O.B. The elements of political-philosophical ideas in «Slovo o polku Igoreve»

The article is dedicated to the elements of political-philosophical ideas in «Slovo o polku Igoreve». Author analyses the conception of power and state are reflected in the text, that is important for understanding the ideological context in which was born philosophical-ethical thought of Kyivan Russ.

Key words: *ethics, politics, power, state, moral.*

Надійшла до редакції 03.04.2011 р.